

RISORGIMENTO

Μια ιστορία της ιταλικής εθνικής ενοποίησης

Αλμπέρτο Μάριο Μπάντι

RISORGIMENTO

*Μια ιστορία της ιταλικής εθνικής ενοποίησης
1796-1861*

*Εισαγωγή – Μετάφραση – Σχόλια
Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2022

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ηράκλειο Κρήτης: Νικολάου Πλαστήρα 100, Βασιλικά Βουτών 700 13, Τηλ. 2810 391097

Αθήνα: Θουκυδίδου 4, Πλάκα 105 56, Τηλ. 210 3849020

info@cup.gr www.cup.gr

•

Οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης ιδρύθηκαν
με αρχική δωρεά της Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
και λειτουργούν ως τμήμα του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ)

ΣΕΙΡΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ

Τίτλος πρωτοτύπου: Alberto Mario Banti, *Il Risorgimento italiano*, Gius. Laterza & Figli,

Ρώμη – Μπάρι, 2004, © Gius. Laterza & Figli

© 2022 για την ελληνική γλώσσα: ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

Εισαγωγή – Μετάφραση – Σχόλια: Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης

Επιμέλεια έκδοσης: Ειρήνη Λυδάκη (ΠΕΚ)

Στοιχειοθεσία & σελιδοποίηση: Νίκος Βαρδάκης (ΠΕΚ)

Εκτύπωση & βιβλιοδεσία: XXXXXXXXXXXX

Σχεδίαση εξωφύλλου: Εριφύλη Αράπογλου

Πρώτη έκδοση: Σεπτέμβριος 2022

ISBN 978–960–524–894–9

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Risorgimento: Λόγος περί μεθόδου</i>	xi
<i>Πρόλογος του συγγραφέα στην ελληνική έκδοση</i>	xxxvii

Εισαγωγή	1
Τι είναι το Risorgimento; 1 ☞ Τι σημαίνει «Risorgimento»; 5	
☞ Πότε αρχίζει το Risorgimento; 10	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ Η Ρεπουμπλικανική τριετία (1796-1799)	13
Το Διευθυντήριο, ο Βοναπάρτης και η Ιταλία 13 ☞ Η κοινή γνώμη της Τριετίας 19 ☞ Η πολιτικοσυνταγματική συζήτηση μεταξύ των πατριωτών 21 ☞ Οι πατριώτες και η ενωτική ιδέα 25 ☞ Η πολιτική ζωή στις ρεπούμπλικες 28 ☞ Το τέλος μιας εμπειρίας 31	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ Η ναπολεόντεια περίοδος (1800-1815)	33
Νέες ελπίδες 33 ☞ Ο Ναπολέων και η Ιταλία 40 ☞ Αντιγαλλικές τάσεις 46 ☞ Πατριωτικές αφηγήσεις 49 ☞ Η κατάρρευση των ναπολεόντειων Βασιλείων 52	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ Η Παλινόρθωση και οι πρώτες επαναστάσεις (1816-1831)	61
Η Ιταλία της Παλινόρθωσης 61 ☞ Ο κόσμος των σεχτών 65	
☞ Επαναστατικές απόπειρες (1820-1831) 68	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄	Πώς φανταζόμαστε και πώς σχεδιάζουμε ένα έθνος (1820-1847)	83
	Ο εθνικός λόγος 83 ☞ Δημοκρατικοί και μετριοπαθείς (1831- 1847) 95 ☞ Στις παραμονές μιας νέας επανάστασης 109	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄	Το 1848-1849	113
	Η «νεογονεελφική» περίοδος 113 ☞ Η ώρα της δημοκρα- τίας 122 ☞ Το Πιεμόντε από την επανάληψη του πολέμου μέχρι τη μετά τον πόλεμο εποχή 134 ☞ Πολιτική και ανθρω- πολογία μιας επανάστασης 135	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄	Μετά την επανάσταση (1850-1859)	145
	Η αντίδραση 145 ☞ Το συνταγματικό Πιεμόντε 147 ☞ Η κρίση της δημοκρατίας «τύπου Risorgimento» 152 ☞ Πολε- μικές προετοιμασίες 156	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄	Η ενοποίηση (1859-1861)	161
	Ο πόλεμος κατά της Αυστρίας 161 ☞ Οι εξεγέρσεις στην κε- ντρική Ιταλία και οι προσαρτήσεις 164 ☞ Η Επιχείρηση των Χιλίων 167 ☞ Η ανακήρυξη του Βασιλείου της Ιταλίας 173	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η΄	Οι κληρονομίες του Risorgimento	177
Η ιστοριογραφία, οι τόποι της έρευνας, οι πηγές		199
	Η ιστοριογραφία 199 ☞ Ενδεικτική βιβλιογραφία 215 ☞ Οι τόποι της έρευνας και οι πηγές 225	
Τεκμήρια		229

Παράρτημα	315
Αλμπέρτο Μάριο Μπάντι, «Ο Μπενίνι και τα “Αδέλφια της Ιταλίας”. Αμφιβολίες για ένα μάθημα ιστορίας»	315
<i>Χρονολόγιο</i>	321
<i>Προέλευση εικόνων</i>	331
<i>Ευρετήριο</i>	335

Risorgimento: Λόγος περί μεθόδου

Το μυθιστόρημα του Λεονάρντο Σάσα *Ο κώδικας της Αιγύπτου* μάς αφηγείται μια ιστορία αληθινή, ή μάλλον δύο ιστορίες αληθινές, στη Σικελία, ανάμεσα στα χρόνια 1782 και 1795: τις ιστορίες του αββά Τζουζέππε Βέλλα και του δικηγόρου Φραντσέσκο Πάολο ντι Μπλάτσι — και οι δύο με άμεσο ή έμμεσο σημείο αναφοράς τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του αντιβασιλιά της Σικελίας Ντομένικο Καράτσολο.¹ Ο πρώτος χαλκεύει ένα χειρόγραφο, με σκοπό «να πλάσει» μια ιστορία της Σικελίας ώστε να εκμηδενίσει τη δύναμη των βαρόνων του νησιού (όπως και ο Καράτσολο πασχίζει «να κάνει στάχτη όλη τη φεουδαλική νομική θεωρία, όλο εκείνο το νομικό σύμπλεγμα που, εδώ και αιώνες, είχε επεξεργαστεί η σικελική κουλτούρα ευφυώς και τεχνηέντως προς όφελος των βαρόνων, για την προστασία των προνομίων τους»): ο δεύτερος, ένας διαφωτισμένος δικηγόρος και τέκτονας, οργανώνει μια γιακωβίνικη εξέγερση στο νησί, προκειμένου να ανατρέψει την κοινωνικο-πολιτική δομή που γεννάει «το συνεχές ψεύτισμα και την παραχάραξη της πραγματικότητας, της ιστορίας».² Δύο παράλληλοι αφηγηματικοί άξονες. Κι έτσι, το μυθιστόρημα, που αρχίζει στο ημίφως του μοναστηριού όπου εξυφάνεται η απάτη, θα ολοκληρωθεί με την γκιλοτίνα που θα κόψει στο φως του ήλιου το κεφάλι του συνωμότη.

-
- 1 Leonardo Sciascia, *Il Consiglio d'Egitto*, Einaudi, Τορίνο 1963 (ελληνική μετάφραση: *Το πρωτόκολλο της Αιγύπτου*, Καστανιώτης, Αθήνα 2011)· πρόσφατη έκδοση: Adelphi Edizioni, Μιλάνο 2009 (οι παραπομπές στη συνέχεια σε αυτή την έκδοση).
  - 2 Βλ. τα παραθέματα στο *ίδιο*, σ. 44 και 120.

Αλλά, εμείς, εδώ, θα αναρωτηθούμε μόνο: ποιος είναι ο κόσμος του μυθιστορήματος, ποιοι είναι οι άξονες αναφοράς και οι προσανατολισμοί της Σικελίας εκείνα τα κοσμογονικά χρόνια; Από το βιβλίο, από τους κύκλους των υπέρμαχων ή των εχθρών της φωτισμένης δεσποτείας, των τεκτόνων και της γιακωβίνικης συνωμοσίας, θα παρελάσουν οι κυριότεροι Γάλλοι διαφωτιστές (ο Βολταίρος, ο Ντιντερό, ο Ντ' Αλαμπέρ, ο Ρουσσώ κ.ά.), θα περάσει ο *Mercure de France* και η *Εγκυκλοπαίδεια*, αλλά κανένα όνομα του ιταλικού διαφωτισμού, κανένα όνομα Ιταλού γιακωβίνου, κανένας ιταλικός τόπος: η Σικελία έχει τον δικό της, «τοπικό» ιστορικό χρόνο —που σημαίνει φοινικικό, ελληνορωμαϊκό, βυζαντινό, γερμανικό, νορμανδικό, αραβικό, ανδεγαυικό, αραγωνέζικο— και επικοινωνεί, με όποιαν έννοια, απευθείας με το Παρίσι. Οι φόβοι και οι ελπίδες της καθρεφτίζονται απευθείας στην Ευρώπη: το φίλτρο των ευρωπαϊκών εξελίξεων δεν είναι η ιταλική χερσόνησος. Ο Ντι Μπλάζι, μάλιστα, θέλει, «με τη βοήθεια της επαναστατικής Γαλλίας», να συστήσει μια «σικελική ρεπούμπλικα».³ Αλλιώς: η *Σικελία δεν είναι ακόμα Ιταλία*. Υπερβολές ενός μυθιστοριογράφου του εικοστού αιώνα; Καθόλου. Ο ιταλικός τόπος διαμορφώθηκε όπως ακριβώς συγκροτήθηκε και το ιταλικό έθνος: σταδιακά.

Όταν δημιουργήθηκε ένα κράτος για το ιταλικό έθνος, αυτή η πραγματικότητα ξεμύτιζε από όλες τις πλευρές. Στις 27 Οκτωβρίου του 1860, ένας συνεργάτης του Μάσσιμο ντ' Ατζέλιο του έγραφε από τον Νότο της χερσονήσου: «Μα, αγαπητέ μου, τι μέρη είναι τούτα δω, το Μολίζε και η Τέρρα ντι Λαβόρο! Τι βάρβαροι! Κάθε άλλο παρά Ιταλία! Εδώ είναι Αφρική. Οι Βεδουίνοι, σε σύγκριση με τούτους εδώ τους χωριατάραιους, είναι υποδείγματα πολιτικής αρετής. Και πόσα και πόσο μεγάλα εγκλήματα!».⁴ Δεν ήταν μόνο η κάτω Ιταλία, δεν ήταν μόνο η Σικελία, όπως εύκολα θα έτεινε να υποθέσει κανείς. Κάθε άλλο: το ζήτημα άγγιζε το σύνολο των ιταλικών λαών, που απάρτιζαν το ιδεατό / πραγματικό ιταλικό έθνος. Ο ίδιος ο Ντ' Ατζέλιο έγραφε το 1867 στις *Αναμνήσεις* του: «Η Ιταλία εδώ και μισόν αιώνα

3 Βλ. στο *ίδιο*, σ. 123.

4 Βλ. Alberto Mario Banti, *La nazione del Risorgimento. Parentela, santità e onore alle origini dell'Italia unita*, Giulio Einaudi editore, Τορίνο 2000, σ. 200.

περίπου κινείται, αγωνίζεται να γίνει ένας ενιαίος λαός και να μεταβληθεί σε έθνος. Ανέκτησε σε μεγάλο βαθμό τα εδάφη της. Ο αγώνας ενάντια στον ξένο οδηγήθηκε σε καλό αποτέλεσμα, αλλά δεν είναι αυτή η μεγαλύτερη δυσκολία. Η μεγαλύτερη, η αληθινή, εκείνη που κρατάει τα πάντα σε αβεβαιότητα, τα πάντα στον αέρα, είναι ο εσωτερικός αγώνας. Οι πιο επικίνδυνοι εχθροί της Ιταλίας δεν είναι οι Γερμανοί, είναι οι Ιταλοί» (βλ. στη συνέχεια, σ. 311 [ΤΕΚΜΗΡΙΟ 45]).

Αν αυτά λέγονταν ακόμη στη δεκαετία του 1860, τότε τι ήταν φανταστικό και τι πραγματικό στη συζήτηση περί έθνους; Υπήρχε το έθνος, και από πότε; Κι αν δεν υπήρχε «από πάντα», πώς και πότε δημιουργήθηκε; Ποιοι ήταν οι κώδικες της γλώσσας του, ποιοι την πρωτομίλησαν και πώς διαδόθηκε, πώς έγινε η εθνικοποίηση των μαζών; Αυτά είναι μερικά από τα ζητήματα που θέτει ο Αλμπέρτο Μάριο Μπάντι σε τούτο το βιβλίο.

Ο συγγραφέας, αντλώντας τις μεθοδολογικές του αφορμές από το σπουδαίο έργο του Τζωρτζ Μόσση για την «εθνικοποίηση των μαζών» (βλ. στη συνέχεια, σ. 183 και σημ. 7), από τις θεωρίες της «επινοημένης παράδοσης» (Έρικ Χομπσμπάουμ) και των «φανταστικών κοινοτήτων» (Μπένεντικτ Άντερσον), αλλά και από τις πολιτισμικές σπουδές, τις σπουδές φύλου και τη «γλωσσική στροφή», προτείνει ένα νέο πλαίσιο ερωτημάτων για το Risorgimento, ένα νέο παράδειγμα, απομακρυνόμενος από τις παραδοσιακές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις.

Σύμφωνα με την πρότασή του, το Risorgimento εκλαμβάνεται ως μια πολυεπίπεδη, συγκρουσιακή πολιτικο-πολιτισμική διαδικασία, ως ένα «μαζικό κίνημα»,⁵ στο πλαίσιο του οποίου συγκρούστηκαν εντελώς διαφορετικές θεωρήσεις για τη συγκρότηση (άρα, για την εννοιολόγηση) του ιταλικού έθνους, οι οποίες ωστόσο είχαν έναν κοινό στόχο: τη δημιουργία ενός κράτους για το ιταλικό έθνος. Παράλληλα,

5 Για την έννοια, βλ. επίσης την εμβληματική έναρξη (με τον τίτλο «Un movimento “di massa”») του: Alberto Mario Banti – Paul Ginsborg, «Per una nuova storia del Risorgimento», *Storia d'Italia. Annali 22: Il Risorgimento*, επιμέλεια: Banti – Ginsborg, Giulio Einaudi editore, Τορίνο 2007, σ. XXIII-XXIV. Πβ. Gian Luca Fruci – Alessio Petrizzo (επιμέλεια), «Risorgimento di massa (1846-1849)», στο: Alberto Mario Banti (επιμέλεια), *Nel nome dell'Italia. Il Risorgimento nelle testimonianze, nei documenti e nelle immagini*, Laterza, Ρώμη – Μπάρι 2011, σ. 151-256.

ο Μπάντι, απορρίπτοντας τη ρομαντική / εθνικιστική ερμηνεία της ιστορίας, ενδιαφέρεται μάλλον να αναδείξει τον κεντρικό ρόλο του ρομαντισμού ως εννοιολογικού πλαισίου της νοηματοδότησης, άρα της γέννησης της σύγχρονης έννοιας του πολιτικού έθνους: «υπάρχει μια διανοητική εμπειρία η οποία κυριαρχεί κατά τη γέννηση του Risorgimento ως “μαζικού” εθνικο-πατριωτικού κινήματος [...], και αυτή είναι η εμπειρία του ρομαντισμού».⁶

Δύο είναι τα κεντρικά ερωτήματα της παρούσας μελέτης, ερωτήματα που έχουν απασχολήσει τον συγγραφέα σε μια σειρά μελετών κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Πρώτα, τι σημαίνουν οι όροι «Risorgimento» και «nazione» (έθνος); Και ύστερα, πώς και πότε ο δεύτερος όρος κυριάρχησε, τόσο ώστε να γίνει (όπως, άλλωστε, και για την υπόλοιπη Ευρώπη) η κομβική έννοια του αιώνα, να σημαδέψει όλες τις εξελίξεις, και από τους δώδεκα κρατικούς σχηματισμούς που υπήρχαν στην ιταλική χερσόνησο στα τέλη του 18ου αιώνα να οδηγηθούμε στο Βασίλειο της Ιταλίας το 1861 και στην επέκτασή του το 1866 και το 1870;

Ο πρώτος όρος δεν είναι, βέβαια, καινούργιος. Η αρχική του σημασία, όμως, ήταν ουσιαστικά θρησκευτική: «risorgimento» σήμαινε «risurrezione» (ανάσταση). Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, ο όρος εύκολα μπορούσε να λάβει ποικίλες, μεταφορικές, αλληγορικές, σημασίες. Έτσι, σταδιακά χρησιμοποιήθηκε και με την έννοια της «αναγέννησης», για να υποδηλώσει περιόδους πνευματικής ή και κοινωνικής άνθησης στον ιταλικό κόσμο. Πρώτο, και πάντως σημαντικότερο, δείγμα αυτής της εννοιολογικής μετακίνησης θεωρείται το δίτομο έργο του αββά Σαβέριο Μπεττινέλλι *Για την ανάσταση της Ιταλίας στις σπονδές, στις τέχνες και στα ήθη μετά το έτος Χίλια* (Μπασσάνο 1775): εδώ, ο όρος έχει απολέσει εντελώς τις θρησκευτικές του συνδηλώσεις και σημαίνει την πνευματική, οικονομική και κοινωνική άνθηση (βλ. και στη συνέχεια, σ. 6). Η δυναμική μετακίνηση του όρου προς την πολιτικά εννοούμενη ανάσταση/αναγέννηση τοποθετείται στην Τριετία (1796-1799), αν και σε κείνο το εξαιρετικά κομβικό για την ιταλική ιστορία διάστημα κυριάρχησε ο επίσης θρησκευτικής καταγωγής όρος «rigenerazione» (αναγέννηση): πάμπολλες χρήσεις του τελευταίου

6 Βλ. Banti – Ginsborg, «Per una nuova storia del Risorgimento», *ό.π.*, σ. XXV.

αυτού σηματοδότησαν το πέρασμά του από το θρησκευτικό περιβάλλον στο πολιτικό, όπως συνέβη και με πολλούς άλλους, επίσης θρησκευτικούς, όρους (*redenzione*, *risurrezione*, *risorgimento* κ.λπ.).⁷ Αλλά, ο όρος αυτός δεν επιβλήθηκε. Καθώς, μετά το 1800, οι διεκδικήσεις των Ιταλών πατριωτών επικεντρώνονταν όλο και περισσότερο στην ανεξαρτησία του έθνους παρά στη δημοκρατική-ρεπουμπλικανική εννοιολόγησή του, ο όρος («*rigenerazione*»), ταυτισμένος με τη δημοκρατική-ρεπουμπλικανική περίοδο, άρχισε να εγκαταλείπεται, ώσπου «αντικαταστάθηκε από όρους [...] οι οποίοι επίσης υπερέβησαν τη θρησκευτική τους σημασία, προς όφελος άλλων μεταφορικών νοημάτων: από τους όρους *παλιγγενεσία* [*palingenesia*], πιστή μετάφραση του όρου *rigenerazione* στα ελληνικά, *αναγέννηση* [*rinascimento*], *αφύπνιση* [*risvegliamento*], *χειραφέτηση* [*emancipazione*]].⁸

Από τότε, όλο και πιο έντονα οι διανοούμενοι πατριώτες διακήρυτταν την ανάγκη της πολιτικής αναγέννησης, συνδέοντας άρρηκτα πλέον έννοιες που θα γίνονταν κυρίαρχες στο νέο πολιτικό λεξιλόγιο: «Αχ, ας αναγεννηθεί η Ιταλία, ας γίνει η κοινή πατρίδα, και οι Ιταλοί ας γίνουν ένα έθνος» (*Ah, risorga l'Italia, divenga la patria comune, e gli Italiani diventino una nazione*), ευχόταν το 1797 ο Γενοβέζος Γκάσπαρε Σάουλι, ένας από τους πιο σημαντικούς ρεπουμπλικάνους,⁹ ενώ ο μέγας Βιττόριο Αλφιέρι, δύο χρόνια μετά, αφιέρωνε τον *Μισόγαλλο* του (*Misogallo*) σε τρεις Ιταλίες: στη «σεβαστή Ιταλία, [...] σε κείνη τη σепτή Δέσποινα, που υπήρξε για πολύ καιρό πρωτεύουσα έδρα όλων των ανθρώπινων γνώσεων και αξιών· σε κείνη που είναι τώρα (δυστυχώς!) ανυπεράσπιστη, διαιρεμένη, ταπεινωμένη, όχι ελεύθερη, και ανίσχυρη· και σε κείνη που, μια μέρα (όποτε και να έρθει), αναμφίβολα θα αναγεννηθεί, ενάρετη, μεγαλόψυχη, ελεύθερη και Μία».¹⁰ Από τη δεκαετία του 1830 ο όρος θα σημαίνει κατ' αποκλειστικότητα την πολιτική αναγέννηση της ιταλικής χερσονήσου, την «ανάσταση»

7 Βλ. Erasmo Leso, *Lingua e rivoluzione. Ricerche sul vocabolario politico italiano del triennio rivoluzionario 1796-1799*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1991, σ. 153.

8 Στο ίδιο, σ. 154.

9 Βλ. το παράθεμα: Renzo de Felice (επιμέλεια), *I giornali giacobini italiani*, Feltrinelli Editore, Μιλάνο 1962, σ. 296.

10 *Il Misogallo. Prose e rime di Vittorio Alfieri da Asti*, χ.ε., Λονδίνο 1799, σ. [1].

της πατρίδας —που είχε πέσει κάτω από τα χτυπήματα των ξένων εισβολέων και των εσωτερικών διαιρέσεων—, τη συγκρότηση του ιταλικού έθνους και τη δημιουργία ενός κράτους για το έθνος αυτό: ό,τι πράγματι σημαίνει στη γλώσσα μας ο όρος «Παλιγγενεσία». Από τότε θα κυριαρχήσει, θα γίνει το αιτούμενο όλων των υπέρμαχων της εθνικής ιδέας, ανεξαρτήτως ιδεολογικών, αισθητικών, φιλοσοφικών, πολιτικών ή άλλων διαφορών.¹¹ Αλλά, όπως θα μας αφηγηθεί ο συγγραφέας στις σελίδες που ακολουθούν, ήταν ακριβώς αυτές οι διαφορές, οι αντιθέσεις και οι συγκρούσεις που έπλασαν το πανόγραμμα του Risorgimento.

Η διαφοροποίηση του όρου «Risorgimento» έγινε παράλληλα με την αντίστοιχη εννοιολογική μετακίνηση των όρων «nazione» (έθνος) και «patria» (πατρίδα). Ο πρώτος ήταν επίσης παλαιός, με συχνότατη χρήση ήδη από τα χρόνια του Μεσαίωνα, χωρίς όμως, ακόμη τότε, πολιτική σημασία: χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει ανθρώπινα σύνολα με κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά (καταγωγή, γλώσσα, ήθη, εμπειρίες, ιστορικές αναφορές κ.λπ.), κάποτε ακόμη και ομάδες ανθρώπων (εμπόρων, φοιτητών, τεχνιτών κ.ά.) που κατοικούσαν σε κάποια ιταλική πόλη, ώστε να διακρίνονται από τις αντίστοιχες ομάδες με καταγωγή από την ίδια εκείνη πόλη.¹² Σε αυτό το πλαίσιο, ήταν πολύ συνηθισμένη η χρήση του για τον χαρακτηρισμό των τοπικών κοινωνιών της χερσονήσου (nazione pisana, nazione napoletana, nazione romana κ.λπ.). Από τις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα, η εννοιολογική διεύρυνσή του επέτρεψε την υπέρβαση αυτής της μερικότητας, αφού ο όρος άρχισε να χρησιμοποιείται πλέον για να δηλώσει τη συνολική ιταλική κοινότητα, η οποία

11 Για μια συνοπτική εικόνα, βλ. Banti, *La nazione del Risorgimento*, ό.π., σ. 4-26· ο ίδιος, «Risorgimento», στο: Alberto Mario Banti – Antonio Chivastelli – Lucca Mannori – Marco Meriggi (επιμέλεια), *Atlante culturale del Risorgimento. Lessico del linguaggio politico dal Settecento all'Unità*, Editori Laterza, Ρώμη – Μπάρι 2011, σ. 33-39· Lucy Riall, *Il Risorgimento. Storia e interpretazioni*, Donzelli, Ρώμη 2007. Ο όρος, από τη δεκαετία του 1880, θα εισαχθεί και στο ιστοριογραφικό λεξιλόγιο, καθώς θα λάβει επιπλέον τη σημασία ενός επιστημονικού πεδίου: της μελέτης της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου.

12 Με την ίδια νοηματική απόχρωση χρησιμοποιούνταν επί αιώνες ο όρος «nazione greca» για τους Έλληνες που ζούσαν στις ιταλικές πόλεις (Βενετία, Λιβόρνο, Νάπολη κ.λπ.).

συνεχόταν από κοινή γλώσσα και θρησκεία. Αλλά, ακόμη και τότε, όταν ο όρος άρχισε να σημαίνει το σύνολο των κοινωνιών της χερσονήσου, το «ιταλικό έθνος», εξακολουθούσε να έχει το νόημα της «πολιτισμικής κοινότητας», δίχως να επενδυθεί αμέσως (ή αμέσως για όλους) με πολιτικό νόημα. Έτσι, όταν, για παράδειγμα, το 1765 ο Τζιαν Ρινάλντο Κάρλι (φίλος, μεταξύ άλλων, του Τσέζαρε Μπεκκαρία και του Πιέτρο Βέρρι) διακήρυττε ότι «είμαι Ιταλός και ένας Ιταλός δεν είναι ποτέ ξένος στην Ιταλία, όπως ένας Γάλλος δεν είναι ξένος στη Γαλλία, ένας Άγγλος στην Αγγλία, ένας Ολλανδός στην Ολλανδία και ούτω καθεξής», αυτό δεν σήμαινε επιθυμία ανατροπής του υπάρχοντος διοικητικού-κρατικού πλαισίου.¹³ Από το κείμενο αναδυόταν «μια ερμηνεία της φιλοπατρίας θεμελιωμένη στον έπαινο της τοπικής ιστορίας και της τοπικής γεωγραφίας, ώστε να ανασυντεθεί το πλαίσιο των εθνικών ποικιλομορφιών, σύμφωνα με το ορθολογικά κοσμοπολίτικο πνεύμα των Μιλανέζων διαφωτιστών. Το πρόβλημα που έθετε ο Κάρλι δεν ήταν ακόμη στενά πολιτικό, αλλά αφορούσε μάλλον την ανάγκη συμβιβασμού της καθολικότητας του εμπορίου και του χρήματος με την οικονομική και τελωνειακή πολυδιάσπαση της ιταλικής χερσονήσου. Την εναρμόνιση, άρα, των γενικών και καθολικών νόμων του εμπορίου και της φύσης με την ποικιλία των ιδιαίτερων κανόνων που ίσχυαν σε κάθε μικρή πατρίδα, σε κάθε ιταλικό κράτος δηλαδή».¹⁴

Η μεγάλη αλλαγή, η απόλυτη πολιτικοποίηση του όρου, επήλθε, συμβολικά τουλάχιστον, με το άρθρο 3 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη (26 Αυγούστου 1789), όταν δηλαδή το «έθνος» άρχισε να σημαίνει το συλλογικό υποκείμενο που θα έπρεπε να αντικαταστήσει τον βασιλιά. Το έθνος, συνώνυμο του όρου «λαός», ήταν το σώμα στο οποίο ενυπήρχε η κυριαρχία

13 Το απόσπασμα προέρχεται από ένα πολύ χαρακτηριστικό για τους προβληματισμούς της εποχής κείμενο με τίτλο «Della patria degli Italiani», το οποίο είδε το φως στο δεύτερο τεύχος του μιλανέζικου περιοδικού *Il Caffè*. Βλ. σχετικά: Banti, *La nazione del Risorgimento*, ό.π., σ. 5-7 και Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες. Η Ape italiana, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2010, σ. 218-219.

14 Βλ. Antonio Trampus, «Gian Rinaldo Carli», *Enciclopedia Treccani*: <https://bit.ly/3up9ry0>.

(sovrانيتà), γινόταν ο όρος-κλειδί του επαναστατικού πολιτικού λεξιλογίου, αφού πλέον «δεν τοποθετούνταν σε κάποιον δευτερεύοντα σημασιολογικό χώρο, αλλά στο κέντρο της “νέας πολιτικής”, καθώς υποδεικνυε ακριβώς την κοινότητα εντός της οποίας, στο σύνολό της, ενυπάρχει η κυριαρχία». ¹⁵ Για την Ιταλία, η πλήρης πολιτικοποίηση του όρου επήλθε ιδίως μετά το 1796, οπότε οι πατριώτες «υποστήριζαν ότι υπάρχει ένα ιταλικό έθνος και ότι, εν ονόματι αυτού του “γεγονότος”, είναι δίκαιο να αφοσιωθεί κανείς στη δημιουργία ενός εθνικού ιταλικού κράτους». ¹⁶

Σύμφωνα με τη λεπτότατη ανάλυση του Εράσμο Λέζο, στη διάρκεια της Τριετίας, ο όρος «έθνος» σήμαινε: (α) τις λαϊκές τάξεις, τον λαό, ο οποίος, σύμφωνα με το πνεύμα του Ρουσσώ, αντιτίθετο στους οικονομικά ισχυρούς· (β) μια κοινότητα «εθνικο-γεωγραφική και ιστορικο-πολιτισμική, η οποία ουσιαστικοποιούνταν με βάση κριτήρια γλωσσικής, θρησκευτικής και ιστορικής φύσεως ή με κριτήρια ηθών» (υπ’ αυτή την έννοια, γινόταν λόγος για εβραϊκό, γαλλικό, γενοβέζικο, ναπολιτάνικο, βενετικό κ.λπ., αλλά και για ιταλικό έθνος)· (γ) τον πληθυσμό, αλλά και (δ) με μια απολύτως νέα, σημαντικότερη εννοιολόγηση, «μια ανθρώπινη κοινότητα, η οποία, επί τη βάση των παλαιών εθνικο-γεωγραφικών και ιστορικο-πολιτισμικών αξιών [...], αποκτά μια πολιτική δομή κρατικού τύπου —και ως εκ τούτου αναφέρεται ακριβώς στο κράτος και στη ρεπούμπλικα—, [μια κοινότητα] στην οποία μπορεί να ταιριάζει ένα μέρος των ηθικοπολιτικών χαρακτηριστικών που [...] συνδέονταν ειδικά με την πατρίδα». ¹⁷ Αν, λοιπόν, η κρίσιμη εννοιολογική μετακύλιση του όρου προς την πολιτικοποίηση, η οποία οδήγησε σε νέες διανοητικές και ιστορικές πραγματικότητες, τοποθετείται συμβολικά στα 1796, γι’ αυτό και η

15 Alberto Mario Banti, *Sublime madre nostra: La nazione italiana dal Risorgimento al fascismo*, Editori Laterza, Ρώμη – Μπάρι 2011, σ. 4.

16 Banti, «Risorgimento», στο: Banti κ.ά. (επιμέλεια), *Atlante culturale del Risorgimento*, ό.π., σ. 215.

17 Leso, *Lingua e rivoluzione*, ό.π., σ. 219 (βλ. και τη συνολική ενότητα: σ. 219-223). Εκτός από όσα σχετικά αναφέρονται στις εισαγωγικές σελίδες αυτού εδώ του βιβλίου, βλ. επίσης: Banti, *La nazione del Risorgimento*, ό.π., σ. 3-7 και ο ίδιος, *Sublime madre nostra*, ό.π., σ. 5-6.

ιστορία του Risorgimento αρχίζει από τότε: όταν δηλαδή «ανακαλύπτονται» το έθνος και το νέο πολιτικό λεξιλόγιο.

Αντίστοιχη εννοιολογική μετατόπιση σφράγισε και τη χρήση του όρου «πατρίδα»: ο όρος έπαυε σταδιακά να σημαίνει τον στενό ή τον ευρύτερο γενέθλιο τόπο του ανθρώπου ή της κοινότητας (*patria natale*), έπαυε ακόμα να σημαίνει την «ιταλική πατρίδα», ως τόπο πολιτιστικής καταγωγής και ιστορίας, και άρχισε να σημαίνει όλο και περισσότερο τη χώρα των ελεύθερων πολιτικών θεσμών, τη ρεπούμπλικα, δηλαδή. Οι όροι έθνος, λαός, πατρίδα άρχισαν έτσι, αλληλοφωτιζόμενοι, να μεταπλάθονται εννοιολογικά και να εγκαθίστανται στο κέντρο του πολιτικού λεξιλογίου. «Παρ' όλα αυτά, στη σχέση μεταξύ “έθνους” και “πατρίδας”, ο πρώτος όρος είναι εκείνος που έχει μεγαλύτερη σημασία, αφού εκφράζει το θεμελιώδες υποκείμενο της πολιτικής· η “πατρίδα”, αντιθέτως, διατηρεί τα συσχετιστικά νόηματα (*significati relazionali*) που είχε εξαρχής, τα οποία τώρα, ωστόσο, αναφέρονται όχι μόνο στους θεσμούς του κράτους του οποίου κάποιος είναι μέλος, αλλά και στο έθνος στο οποίο ανήκει».¹⁸ Και πάλι, σύμφωνα με τα λεπτομερή πορίσματα του Λέζο, μέσα στην Τριετία, «παρατηρούμε ότι η πατρίδα, ως επί το πλείστον, χωρίς να χάνει το νόημα του γενέθλιου τόπου, το τοποθετεί σε δεύτερη μοίρα και, τρόπον τινά, το αρνείται, αφού σημαίνει κυρίως έναν “πολιτικό οργανισμό”, όπως είχε συμβεί ήδη κατά το αναγεννησιακό παρελθόν, ο οποίος όμως θεμελιώνεται —και εδώ βρίσκεται ο νεωτερισμός— σε ένα πλέγμα ηθικοπολιτικών αξιών, απολύτως νέο στο σύνολό του, τόσο νέο, ώστε κάποιοι ισχυρίζονταν ότι η πατρίδα πριν από την Τριετία “δεν υπήρχε”, και ότι η ευχαρίστηση του να έχει κανείς μια πατρίδα ήταν, κατά την Τριετία, μια “πρωτόγνωρη ευχαρίστηση”· όπως διαβεβαίωνε ο Κάρλο Μπόττα, στο παρελθόν, η λέξη πατρίδα δεν είχε “πραγματικό νόημα” [...].»¹⁹

18 Banti, «Risorgimento», στο: Banti κ.ά. (επιμέλεια), *Atlante culturale del Risorgimento*, ό.π., σ. 216.

19 Leso, *Lingua e rivoluzione*, ό.π., σ. 212 (βλ. και ολόκληρη τη σχετική ενότητα: σ. 212-219). Πβ. σ. 213: κατά την Τριετία, «η σημασία του όρου πατρίδα ανακαλεί επίσης την ιδέα της πολιτικο-διοικητικής οργάνωσης, του “κράτους”, δηλαδή, ή επίσης, αν θέλετε, της ρεπούμπλικας, η οποία συνεπάγεται και μία εδαφική

Έτσι, μπορούσε ένας Κεφαλονίτης —αφού το Ιόνιο, στην τροχιά των γαλλοϊταλικών εξελίξεων, βίωσε τον ίδιο εννοιολογικό σεισμό—, απευθυνόμενος στο νησί του, να αναφωνεί το 1797: «Ω Πατρίς! οπού τώρα με τοιούτον όνομα δύναμαι τέλος πάντων να σε ονομάσω· το τέλος του ιη΄ αιώνος σε έκαμεν Ελευθέραν», ή ο Μπαρτολομέο ντε Σάνκτις, φυγάδας στο Λονδίνο των μεταναπολεόντειων χρόνων και εκδότης του περιοδικού *L'Ape italiana a Londra* (1819), να γράφει: «Για ποιες εκρήξεις θα ήταν ικανοί ο Φιλαντζέρι, ο Φόσκολο, ο Μόντι, ο Κουόκο, ο Βέρρι, ο Μπόττα και άλλοι, αν είχαν μια πατρίδα;».²⁰ Μάρτυρας των ίδιων εννοιολογήσεων, ο ρεπουμπλικάνος λόγιος και ποιητής Φραντσέσκο Σαβέριο Σάλφι, έγραφε το Μάρτιο του 1797:

Ω πατρίδα, όνομα που ένας πολίτης δεν προφέρει δίχως συγκίνηση, αλλά που δεν έχει κανένα νόημα στα χείλη λαών που γονατίζουν κάτω από τον ζυγό των τυράννων! Ω πατρίδα, θεότητα στην οποία οι Ρωμαίοι, οι πρόγονοί μας, θυσίαζαν τα πάντα: εσύ θα γίνεις πραγματικότητα για τους Ιταλούς! Η Λομβαρδία θα είναι ο πυρήνας απ' όπου θα διαχυθεί το ιερόν πυρ που θα εμψυχώσει όλα τα ανδραγαθήματα και όλες τις αρετές. Ιταλοί! Η φύση δεν διαίρεσε τα δικά σας συμφέροντα. Σας έδωσε για σύνορο τις Άλπεις. Το απέραντο, το αδιάβατο όριο που σχηματίζουν αποτελεί και το όριο της δικής σας επέκτασης.²¹

διάσταση». Υπ' αυτή την έννοια οι όροι «πατρίδα» και «έθνος» γίνονταν συνώνυμοι (βλ. και στο ίδιο, σ. 220-221).

- 20 Για τα δύο παραθέματα, βλ. αντίστοιχα: Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020, σ. 243 και ο ίδιος, *Στον δρόμο για τις πατρίδες*, ό.π., σ. 251. Ας σημειωθεί ότι η εδαφικότητα του όρου πατρίδα, σε συνάρτηση με τις πολιτικές και συναισθηματικές συνδηλώσεις του, πρέπει να διαβαστεί σε συνδυασμό με μία κρίσιμη παράμετρο της ιταλικής ιστορίας της περιόδου εκείνης: της εξορίας. Η εξορία, παρατηρεί ο Μπάντι, «είναι πρώτα απ' όλα, τραγικός αποχωρισμός από πρόσωπα αγαπημένα, μητέρες, αδελφούς, ερωμένες και φίλους. Αλλά, είναι επίσης πόνος για την απώλεια ενός συνόλου πραγμάτων που γνωρίζουμε και αισθανόμαστε αδιαπραγμάτευτα ως δικά μας» (Banti, *La nazione del Risorgimento*, ό.π., σ. 70). Ισχυρή απόδειξη αυτών των πραγματικοτήτων είναι η τεράστια διάδοση που γνώρισε μέσα στον κόσμο των Ιταλών πατριωτών το εικονογραφικό, λογοτεχνικό και πολιτικό θέμα της Πάρφας.
- 21 [Francesco Saverio] S[alfi], «Ai patrioti italiani», *Giornale de'patrioti d'Italia*, 11 Μαρτίου 1797 (παρατίθεται στο: De Felice, *I giornali giacobini italiani*, ό.π., σ. 264).

Αντίστοιχα, τον Φεβρουάριο του 1796, ο Φιλίππο Μπουοναρρότι, προέβαλλε —όπως είδαμε να κάνει και ο Κάρλι— την ανάγκη υπέρβασης των τοπικισμών, αλλά τώρα αυτός με ριζικά διαφορετικό νόημα: *ρητά προς την κατεύθυνση της πολιτικής ανεξαρτησίας της Ιταλίας*. «Αδημονούμε», έγραφε, «για την ευτυχισμένη στιγμή κατά την οποία θα δούμε την πατρίδα μας ελεύθερη! Και πάνω απ' όλα, ας εξαφανιστούν μια για πάντα από τους Πατριώτες οι ανούσιες διαφοροποιήσεις [ενν. που οφείλονται στο] αν κάποιος έχει γεννηθεί στη Νάπολη, στο Μιλάνο ή στο Τορίνο. Όλοι μας έχουμε την ίδια χώρα, όλοι μας έχουμε την ίδια πατρίδα. Οι Ιταλοί είναι όλοι αδέρφια».²²

Για την Ιταλία, λοιπόν, οι εξελίξεις υπήρξαν κατακλυσμιαίες μετά το 1796. Από τότε, όπως σημειώνει ο Φράνκο Ντέλλα Περούτα, «ο μύθος μιας κοινής πατρίδας των Ιταλών, ο οποίος στους προηγούμενους αιώνες είχε ουσιαστικά χαρακτήρα λογοτεχνικό-πολιτισμικό, άλλαξε μορφή και ουσία. Ο μύθος απέκτησε νέο πολιτικό δυναμισμό και νέα πολιτική ευκρίνεια, ώστε έγινε μια ενεργητική και πρωθητική δύναμη ικανή να σπρώξει ομάδες Ιταλών —έστω και μικρές ακόμη μειονότητες, κυρίως μέσα στα στρώματα των διανοουμένων και των αστών— στο πεδίο της δράσης, από τη συνωμοτική μέχρι την ένοπλη, με σκοπό να στρέψουν σε προοδευτική και “σύγχρονη” κατεύθυνση τους πολιτικο-διοικητικούς θεσμούς και την κοινωνική δομή, αντλώντας έμπνευση από τις γαλλικές ιδέες και τις εξελίξεις στη Γαλλία».²³

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μπάντι θέτει το ερώτημα: *το ιταλικό έθνος υπήρχε; Εκείνο που επέτρεπε στους λόγιους και τους διανοούμενους να μιλάνε για (ιταλικό έθνος) ήταν πρωτίστως η κοινή γλωσσική και*

22 Βλ. το παράθεμα στη συνέχεια, σ. 26. Με το ίδιο λεκτικό παρακινούσε τους Ιταλούς ο Σάουλι, τον χειμώνα του 1797: De Felice, *I giornali giacobini italiani*, ό.π., σ. 295. Πβ. Banti, *La nazione del Risorgimento*, ό.π., σ. 11-12.

23 Franco Della Peruta, «L'Italia nell'età rivoluzionaria e napoleonica», στο: Vittorio Scotti Douglas (επιμέλεια), *L'Europa scopre Napoleone, 1793-1804. Congresso Internazionale Napoleonico (Cittadella di Alessandria, 21-26 giugno 1997)*, Edizioni dell'Orso, Τορίνο 1999, σ. 533. Για το πλαίσιο της πολιτικοποίησης των όρων «έθνος» και «πατρίδα», με αναφορά κυρίως στην Ιταλία, βλ. και Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες*, ό.π., σ. 217-263 (με αφορμή τη μαρτυρία του περιοδικού *L'Arpe italiana a Londra*) και ο ίδιος, *Η αγωγή του πολίτη*, ό.π., σ. 227-256 (με αναφορά στην Ιταλία και στο Ιόνιο).

θρησκευτική «πατρίδα»: η ύπαρξη μιας «κοινής ιταλικής γλώσσας», μιας μεγάλης και αδιάσπαστης λογοτεχνικής κληρονομιάς σε αυτή τη γλώσσα, ήδη από τον δέκατο τέταρτο αιώνα (το περίφημο Τρετσέντο), και η κοινή θρησκευτική πίστη. Αλλά, αν στον λόγο των διανοουμένων πατριωτών αυτό φερόταν ως υπαρκτό, ως δεδομένο, μάλλον στα με μια ενοποιητική ιστορία αιώνων, η ιστορική πραγματικότητα μαρτυρούσε αλλιώς: «Η γλωσσική και η πολιτισμική κληρονομιά, την οποία πολλοί υποδείκνυαν ως έναν από τους κύριους δεσμούς μεταξύ των λαών της χερσονήσου, ήταν κάτι που αφορούσε αποκλειστικά πολύ περιορισμένα τμήματα των καλλιεργημένων ελίτ. [...] Η ποικιλία των θεσμών, η διαφορετικότητα των οικονομικών και των εμπορικών συμφερόντων, οι δυσκολίες στη γλωσσική επικοινωνία, ήταν μορφές βαθύτατης ξενότητας (*estraneità*), που είχαν ριζώσει στο διάβα πολλών αιώνων και ήταν τόσο ισχυρές ώστε, το 1815, ο πληθυσμός του Βασιλείου της Νάπολης να αποκαλεί “ξένους” τους κατοίκους των βόρειων και των κεντρικών περιοχών της χερσονήσου».²⁴ «Αν μου ζητήσει κάποιος να διαλέξω ανάμεσα σε αυτές τις δύο χώρες [ενν. τη Γαλλία και την Ιταλία]», έγραφε το 1814 ο Τζιοβάν Πιέτρο Βισσέ, ιστορικός εκδότης και εμψυχωτής του τσοκκανικού φιλελευθερισμού, στον Ελβετό ιστορικό και οικονομολόγο Σιμόν ντε Σισμοντί, «θα προτιμήσω μάλλον εκείνη στην οποία βρίσκω να υπάρχει ένα ενιαίο εθνικό σώμα και, όπως και να το κάνουμε, ένα κάποιο εθνικό πνεύμα· ενώ στην Ιταλία δεν βλέπω ούτε εθνικό πνεύμα ούτε Ιταλούς. Βλέπω μόνο Ναπολιτάνους, Ρωμαίους, Λομβαρδούς και Λιγούριους που αλληλομισούνται».²⁵

Αυτό το «ιταλικό έθνος», όπως σχηματιζόταν στον λόγο (και διά του λόγου) των πατριωτών, απαιτούσε, μάλλον προϋπέθετε, τη ριζική επανανάγνωση, την επανερμηνεία και την ομογενοποίηση των

24 Banti, *La nazione del Risorgimento*, ό.π., σ. 24 και 26. Ενδεικτικά, ο Βιττόριο Αλφιέρι, στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα θεωρούσε ότι «η επιμονή των διαφόρων περιοχών της Ιταλίας να μιλούν διαλέκτους» οφειλόταν «στην έλλειψη αληθινής φιλοπατρίας», ενώ ακόμα το 1860, ένας από τους συμμετέχοντες στην Επιχείρηση των Χιλίων, θυμόταν ότι «εκατοντάδες Σικελιοί» περιτριγύριζαν τον Γκαριμπάλντι και τους μαχητές του, μιλώντας εκείνη την «αφρικανικότερη γλώσσα» τους (in sua africanissima favella): ό.π., σ. 24 και 25.

25 Βλ. το παράθεμα: Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες*, ό.π., σ. 218.

ιστοριών των λαών της χερσονήσου: τη μετάβαση από τις ιστορίες στην ιστορία, ώστε να αποδειχτεί ότι «το έθνος έχει ένα μακρότατο παρελθόν, το οποίο ανάγεται στην προρωμαϊκή εποχή, βυθίζει τις ρίζες του στις ετρουσκο-πελασγικές εθνότητες, τις φορτωμένες με την πυθαγόρεια σοφία και καταγόμενες ίσως από την Ατλαντίδα ή [...] από τη φυλή του Ιάφεθ, ενός από τα παιδιά του Νώε».²⁶ Είναι διάσημη, γιατί είναι εξαιρετικά δηλωτική στη συμπύκνωσή της, η αποστροφή του Ούγκο Φόσκολο, από τον εναρκτήριο λόγο του στο Πανεπιστήμιο της Παβίας (1809):

Ιδού, χρονικά, γενεαλογίες και τοπικά απομνημονεύματα, ιδού τα συμπλήματα του άξιου Μουρατόρι και οι λησμονημένες από τους ιστορικούς εκδόσεις που σχετίζονται με μεμονωμένες πόλεις της Ιταλίας. Αλλά, πού είναι μια ιστορία της Ιταλίας; Και πώς τολμάτε να επαινείτε, ανερυθρίαστα, τα παραδείγματα του Τίτου Λίβιου και του Νικολό Μακιαβέλλι, αν δεν μπορείτε και δεν θέλετε να τους ακολουθήσετε;²⁷

Μέσα από αυτή την ανάγνωση θα καταστεί δυνατόν να ενταχθούν στον «εθνικό χρόνο» πάμπολλες —διαφορετικές, ακόμη και αντιφατικές— στιγμές των ιταλικών λαών, οι οποίες τώρα θα αποκτήσουν νέο νόημα: εκείνο της ενιαίας αλυσίδας που συγκροτεί την «εθνική παράδοση», τον «εθνικό χρόνο»: εκείνο των ετερόφωτων προεικονίσεων «ενός γεγονότος που μέλλεται να συντελεστεί: της απελευθέρωσης του έθνους, της ιστορίας του οποίου όλες αυτές αποτελούν μαρτυρία».²⁸ Βρισκόμαστε μπροστά σε μια τεράστια ανατροπή: στη σύλληψη της ιστορίας ως τελεολογίας του έθνους.

Το σύγχρονο πολιτικό έθνος, λοιπόν, το οποίο ουσιαστικοποιείται μέσω της πολιτικής του ύπαρξης, μέσω της αυτόνομης πολιτικής του οργάνωσης, είναι κατά τον δέκατο όγδοο και δέκατο ένατο αιώνα μια πραγματικότητα που («είναι και δεν είναι»), που («υπάρχει και δεν υπάρχει»): υπάρχει ήδη στον βαθμό που συλλαμβάνεται από

26 Banti, *La nazione del Risorgimento*, ό.π., σ. 74.

27 Ugo Foscolo, *Dell'origine e dell'ufficio della letteratura. Orazione*, εισαγωγή — έκδοση — σημειώσεις: Enzo Neppi, Leo S. Olschki Editore, Φλωρεντία 2005, σ. 143 (η επισήμανση δική μου).

28 Banti, *La nazione del Risorgimento*, ό.π., σ. 76.

τους πρώτους φορείς της πατριωτικής-εθνικής ιδέας, αλλά δεν υπάρχει ακόμη ως «υλική», ως ιστορική πραγματικότητα: το έθνος πρέπει να σκιαγραφηθεί, να συγκροτηθεί και να σφυρηλατηθεί· ο λαός, οι τοπικοί λαοί καλύτερα, πρέπει να ομογενοποιηθούν, *πρέπει να εθνικοποιηθούν*: το έθνος πρέπει να διδαχθεί. Και η «διδασκαλία» του, η εθνικοποίηση των κοινωνιών, υποστηρίζει ο Μπάντι, έγινε σταδιακά, όχι ομότροπα, όχι συγχρονικά, αλλά πάντα σε συνάρτηση με τις συνθήκες του χώρου και του χρόνου. Αρχικά, ο λόγος περί έθνους «έφτανε με δυσκολία στην ύπαιθρο ή δεν έφτανε καθόλου. [...] Η διάδοση του λόγου περί έθνους είχε μια γεωγραφία πολύ σαφή, ήταν σχεδόν αποκλειστικά αστική». Ακόμα πιο συγκεκριμένα, αρχικά το περιβάλλον του λόγου περί έθνους ήταν κυρίως ο κόσμος των αστών και της ευγένειας, «ένα κοινό που γνώριζε να διαβάζει, και που είχε χρόνο ελεύθερο για να το κάνει. Αλλά πολύ γρήγορα οι ιστορίες, οι μύθοι, οι εικόνες, οι μορφές-σύμβολα της μυθολογίας του Risorgimento βρήκαν μέσω επικοινωνιακών κυκλωμάτων τον δρόμο της διάχυσης μέσα στις λαϊκές τάξεις των αστικών κέντρων».²⁹

Βρισκόμαστε στο κέντρο της προβληματικής του Μπάντι: πώς έγινε η διάδοση του λόγου αυτού στις ευρύτερες κοινωνικές ομάδες των πόλεων και σταδιακά της υπαίθρου; Έγινε μέσα από τις διαδικασίες της «αισθητικής της πολιτικής» και μέσα από ποικίλους «διάδους επικοινωνίας»: έγινε, βέβαια, μέσα από την παράνομη προπαγάνδα και την πολιτική-ακτιβιστική δράση, αλλά και μέσα από δρόμους όπως ήταν το βιβλίο, το μελόδραμα, οι χάρτινες εικόνες (stampe), τα τραγούδια, οι έμμετρες διηγήσεις, ο λόγος των περιπλανώμενων κηρύκων-ρητόρων κ.λπ. Μέσα από αυτούς τους δρόμους, το έθνος θα διαχυθεί, «θα διδαχθεί», «θα γίνει πιστευτό», «θα αγαπηθεί». Μόνο έτσι θα γίνει ένα «ιδεώδες» για το οποίο όλο και περισσότεροι άνθρωποι, από όλο και περισσότερες κοινωνικές τάξεις, θα θελήσουν να αγωνιστούν, να πολεμήσουν και να πεθάνουν για αυτό· πράγματι, για να οικοδομήσουν το έθνος, για να το κάνουν να υπάρξει. Και αυτό το «φαντασιακό έθνος» θα οικοδομηθεί μέσα από το ρομαντικό πάθος, που θα βρει την έκφρασή του διά της τέχνης του λόγου και της εικόνας.

29 Για τα δύο παραθέματα: Banti, *Sumbile madre nostra*, ό.π., σ. 13 και 14.

Ο Μπάντι θα επιμείνει ιδιαίτερα σε αυτό τον διάυλο διάχυσης της ιδέας του έθνους στις ευρύτερες μάζες. Σύμφωνα με την ανάλυσή του, κρίσιμο ρόλο διαδραμάτισε το γεγονός της λογοκρισίας, του αυστηρού περιορισμού των ορίων της έκφρασης πολιτικών ιδεών, που επιβλήθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της ιταλικής χερσονήσου κατά τα χρόνια της γαλλικής παρουσίας στην Ιταλία, ιδίως όμως κατά την περίοδο της ναπολεόντειας Ιταλικής δημοκρατίας και του Βασιλείου της Ιταλίας (μετά το 1802, δηλαδή) και στη διάρκεια της Παλιόρθωσης, οπότε ήταν πολύ δύσκολη η έκδοση και η κυκλοφορία καθαρά πολιτικών κειμένων, δοκιμίων ή αντίστοιχης αρθρογραφίας στον Τύπο.³⁰ Αυτή η παράμετρος ενίσχυσε τις προσπάθειες για παράνομη πολιτική δράση και μυστική προπαγάνδα, αλλά επιπλέον οδήγησε σε μια απρόσμενη αλλαγή γλωσσικού πεδίου και κώδικα, συμβάλλοντας στον πολλαπλασιασμό της δυναμικής της διάδοσης της εθνικής ιδέας: ένεκα των λογοκριτικών περιορισμών, μεγάλο μέρος των διανοουμένων πατριωτών στράφηκε στη λογοτεχνία (πεζογραφία και ποίηση, περιλαμβανομένης της τραγωδίας), στο μελόδραμα και βεβαίως στη ζωγραφική. Η αλλαγή του κώδικα έκφρασης (σχηματικά: από το «πολιτικό δοκίμιο» στη «λογοτεχνία»), όχι μόνο οδήγησε στην πιο ανάγλυφη έκφραση της «μυθολογίας του έθνους» μέσα από τους κώδικες της λογοτεχνίας, της μουσικής ή της ζωγραφικής, και στην ευκολότερη συναισθηματική εμπλοκή των αναγνωστών-θεατών με τη συμβολοποιημένη εικόνα του έθνους, αλλά —επίσης σημαντικό— διευρύνθηκε το κοινό που μπορούσε να προσεγγίσει (στην πραγματικότητα ή εν δυνάμει) την ιδέα του έθνους μέσα από το πεδίο της τέχνης.

Οι τέχνες του λόγου, της ζωγραφικής, της μουσικής καλλιεργούσαν τον λόγο του έθνους, διαμορφώνοντας πολλαπλά και συχνά επικαλυπτόμενα επίπεδα λόγου: *αισθητοποιώντας την ύπαρξή του*. Είναι ιδιαίτερα δηλωτικό το γεγονός ότι οι κύριες μορφές του Risorgimento (Ούγκο Φόσκολο, Βιντσέντσο Κουόκο, Αλεσσάντρο Μαντζόνι, Φραντσέσκο Ντομένικο Γκουερράτσι, Μάσσιμο ντ' Ατζέλιο κ.ά.) επιδίωξαν να εκφράσουν τον λόγο του έθνους, να θεμελιώσουν τον «μύθο» του μέσα από τη λογοτεχνία, ενώ η πιο επιδραστική μορφή του,

30 Βλ. σχετικά: Banti, *La nazione del Risorgimento*, ό.π., σ. 27-29.

ο Τζουζέππε Ματσίνι, ασχολήθηκε συστηματικά με τη λογοτεχνία, τη μουσική, τη ζωγραφική, επιμένοντας στην κομβική παιδαγωγική λειτουργία τους, στη σημασία τους για την εμπέδωση του μύθου του έθνους.

«Θα πρέπει να διευκρινίσω», σημειώνει ωστόσο ο Μπάντι, ως προς τη μεθοδολογία του, «ότι, στην πραγματικότητα, στη δουλειά μου δεν αναγνωρίζω κάποιο ιδιαίτερο στάτους στα μυθιστορήματα: τα θεωρώ ισότιμα με τις άλλες αφηγηματικές πηγές —όπως τα ποιητικά, τα θεατρικά ή τα μελοδραματικά έργα— και τα συγκρίνω με εικονογραφικό υλικό, με αναμνήσεις συγχρόνων, με δοκίμια που ήθελαν να είναι “επιστημονικά”. Και αυτό, επειδή αναζητώ τα συστήματα λόγου (sistemi discorsivi), εκείνες δηλαδή τις εκφραστικές, αφηγηματικές και μορφικές συμπυκνώσεις που νοσηματοδοτούν ένα συγκεκριμένο θέμα, αλλά και επειδή θεωρώ ότι τα συστήματα λόγου διαμορφώνονται εκκινώντας από μια ποικιλία επικοινωνιακού υλικού, το οποίο —με διάφορους τρόπους (αφηγούμενο μια ιστορία, εκφράζοντας μια αλληγορία, προτείνοντας μια θεωρία)— κατορθώνει να τους δώσει δύναμη πειθούς».³¹ Η αντιμετώπιση του κειμένου ως «συστήματος λόγου», ως «σχηματισμού λόγου» και ως «ιστορικο-πολιτισμικού φαινομένου», επιτρέπει την αποκωδικοποίησή του «μέσω της παράλληλης εξέτασης τεκμηρίων εντελώς διαφορετικής φύσης, γκρεμίζοντας ιεραρχήσεις [ενν. κειμένων] και αφήνοντας να αναδειχτούν οι δεσμοί που συνδέουν αμεσότερα τα εξεταζόμενα κείμενα».³²

31 Alberto Mario Banti, «Narrazioni, lettori e formazioni discorsive», *Contemporanea*, τόμ. 8, τχ. 4 (Οκτώβριος 2005), σ. 687. Βλ. εκεί (σ. 688 και σημ. 3) και την άποψη για το μυθιστόρημα «ως opinion leader μιας συγκεκριμένης εποχής» ή ως «παράθυρο που ανοίγει απευθείας στο πραγματικό», ή την υπενθύμιση της θέσης του Φουκώ για το «διακειμενικό συνεχές εντός του οποίου βρίσκονται τα κείμενα» (σ. 691-692).

32 Στο ίδιο, σ. 688-689. «Αυτό που μας λένε [ενν. τα μυθιστορήματα], με πολύ πιο άμεσο τρόπο, είναι πώς, ως opinion leader μιας συγκεκριμένης εποχής, έκαναν γοητευτικές ορισμένες μορφές, ορισμένες αξίες, ορισμένους μύθους, μέσω της “αφηγηματικότητάς” τους. Από αυτή την άποψη, εκείνο που θα έπρεπε να αξιολογηθεί περισσότερο είναι ακριβώς το καθαρό περιεχόμενο του τεχνάσματος (invenzione) των αφηγηματικών πηγών, θεωρώντας το ως ένα σπουδαιότατο υλικό, προκειμένου να κατανοήσουμε τον πολιτισμό (με την έννοια της νοστροπίας) μιας περιόδου, ενός περιβάλλοντος, ενός δεδομένου πλαισίου» (ό.π., σ. 688).

Αυτή η διάσταση του λογοτεχνικού κειμένου (μιας «τέχνης για τον λαό» μέσα στο κλίμα του ρομαντισμού, όπως τη χαρακτηρίζει συχνά ο Μπάντι), αυτή η «παραστατική δύναμη ενός συστήματος λόγου»,³³ ήταν εκείνη που έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη διάδοση της εικόνας του έθνους και στην εμπέδωση της «αλήθειας» του. Έτσι, ο ιστορικός θα μελετήσει τη συγκρότηση και την ουσία τού (κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά λογοτεχνικού) «κανόνα» του Risorgimento, θα αναδείξει τις πολλαπλές εκδόσεις των έργων που τον αποτελούν, θα αποτυπώσει τη νέα εθνική γεωγραφία όπως αυτή διαμορφώνεται από τη διαδοχή των επανεκδόσεων-ανατυπώσεων στις διάφορες πόλεις της ιταλικής χερσονήσου, ιδίως όμως θα επισημάνει την πολλαπλά τεκμηριωμένη επίδραση των έργων αυτών σε μορφές, πρωταγωνιστικές ή μη, του Risorgimento: «Ο Όρτις που έπεσε τότε στα χέρια μου», αναθυμόταν ο Ματσίνι για τα νεανικά του χρόνια, «με έκανε να παθιαστώ: τον έμαθα απέξω. Το πράγμα προχώρησε τόσο, που η καημένη η μητέρα μου φοβόταν πως θα αυτοκτονήσω», ενώ ο Τζουζέππε Μοντανέλλι θυμόταν ότι «τα έργα του Νικκολίνι, του Γκουερράτσι και του Τζούστι συγκροτούσαν το μεγαλύτερο μέρος της δημοκρατικής βιβλιοθήκης. Κάποια από αυτά ήταν εξαιρετικά δύσκολο να τα προμηθευτεί κανείς, καθώς τα περισσότερα ήταν τυπωμένα παράνομα και τα κυνηγούσε η αστυνομία. Αλλά, όποιος τα είχε, τα δάνειζε στους φίλους του, και κάθε νέος έφτιαχνε αμέσως μια χειρόγραφη ανθολογία από πεζά και ποιήματα που μιλούσαν για την Ιταλία και την ελευθερία».³⁴

Μελετώντας αυτή τη διάσταση του Risorgimento, ο Μπάντι θα διατυπώσει τη θέση για τη θεμελιώδη σημασία του ευρύτατου και καταλυτικά επιδραστικού σώματος του «κανόνα» του κινήματος,³⁵ των έργων που όχι μόνο «δίδαξαν» το έθνος στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα (με όλους τους περιορισμούς που επέβαλλε ο βαθμός του αλφαριθμητισμού και της ιταλοφωνίας), αλλά και χάρη στη «βασική

33 Banti, *Sublime madre nostra*, ό.π., σ. 22.

34 Βλ. τις πληροφορίες για τις ανατυπώσεις και για τις μαρτυρίες: Banti, *La nazione del Risorgimento*, ό.π., σ. 49-53 και 38-40 αντίστοιχα.

35 Βλ. στο ίδιο, σ. 3-53 (αναλυτικά τα έργα που εντάσσει στον «κανόνα» για την περίοδο 1801-1849) και 54-55 (επιλογή «πατριωτικών μαρτυριών», απομνημονευμάτων δηλαδή, που λειτουργούν στην ίδια κατεύθυνση).

μορφολογία») τους διαμόρφωσαν τις «βαθιές μορφές» οι οποίες σφράγισαν την εικόνα του εθνικού λόγου:

Η αφήγηση του έθνους, λοιπόν, είναι τόσο σημαντική όσο και η πράξη της προπαγάνδας. Μέσα από αυτούς τους δύο διαύλους ο εθνικός λόγος διαχέεται και κατορθώνει να κινητοποιήσει τόσους άνδρες και τόσες γυναίκες που τον ακούνε. Αλλά, αν συμβαίνει αυτό, είναι γιατί παράγει ισχυρά παραστατικά αποτελέσματα. Και αυτά τα αποτελέσματα καθίστανται δυνατά, χάρη στην ιδιαίτερη εσωτερική του δόμηση, η οποία —στην ιταλική περίπτωση, όπως, για να είμαστε σαφείς, σε όλον τον ευρωπαϊκό εθνικισμό του δέκατου ένατου αιώνα— οικοδομείται εκκινώντας από κάποιες στοιχειώδεις δομές λόγου, που ανήκουν σε εκείνο που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε χώρο των βαθιών εικόνων.³⁶

Και τι είναι αυτές; Είναι εικόνες, αλληγορικά συστήματα, αφηγηματικοί αστερισμοί, που ενσωματώνουν έναν συγκεκριμένο αξιολογικό κώδικα, τον οποίον προβάλλουν ως θεμελιώδη, ώστε να νοηματοδοτηθεί και να αισθητοποιηθεί ο προτεινόμενος όρος. Πιο συγκεκριμένα, «ο εθνικο-πατριωτισμός του Risorgimento δομείται γύρω από τρεις βαθιές μορφές τόσο απλές όσο και εξαιρετικά πυκνές σε συμβολικές απηχήσεις, οι οποίες ενοφθαλμίζονται σε αφηγηματικές μορφολογίες που δίχως καμία διακοπή ανάγονται στα πλέον απόμακρα μνημονικά αρχεία του ιταλικού και του ευρωπαϊκού πολιτισμού».³⁷

Τρεις είναι οι βασικές «βαθιές μορφές», τα δομικά στοιχεία της μορφολογίας του εθνικού λόγου:

(α) *Η εικόνα της συγγένειας*. Το έθνος νοείται ως σύστημα συγγένειας, ως «κοινότητα καταγωγής», που συνέχεται από δεσμούς αίματος· ως κοινότητα προικισμένη με τη δική της —κατά κυριολεξία «αποκλειστική»— γενεαλογία, πράγμα που συγκροτεί την εικόνα της «μητέρας πατρίδας» και διασφαλίζει τη διαγενεακή συνέχεια, τη διάρκεια στον χρόνο δηλαδή, μέσω των «προγόνων», των «πατέρων της πατρίδας», των «αδελφών», των «απογόνων»·

36 Βλ. Banti – Ginsborg, «Per una nuova storia del Risorgimento», ό.π., σ. XXVIII (ενότητα: «Lo spazio delle “figure profonde”»).

37 Banti, *Sublime madre nostra*, ό.π., σ. 50.

(β) *Η εικόνα του έρωτα / της τιμής / της αρετής*. Πρόκειται για έναν δυναμικό συνδυασμό, ένας αστερισμός αλληλοφωτιζόμενων εννοιών: ο έρωτας, μάλιστα η σύμπλεξη του ρομαντικού με τον πατριωτικό έρωτα (όπως υπέδειξε αριστοτεχνικά ο Φόσκολο στις *Τελευταίες επιστολές του Γιάκοπο Όρτις*), αποτελεί τη δύναμη που συνέλκει προς —αλλά και συνέχει— το εθνικό ιδεώδες, τη δύναμη που συγκροτεί, που θεμελιώνει την «εθνική οικογένεια» και είναι ακριβώς η ανάγκη προστασίας αυτού του δεσμού εκείνη που αναδεικνύει τη σημασία της τιμής και της αρετής για τη διαφύλαξη της καθαρότητας, της συνέχειας της γενεαλογικής δομής. Από μια έμφυλη σκοπιά, είναι φανερό ότι στον λόγο της εποχής, στον κώδικα του εθνικού λόγου, αλλιώς νοείται το δίπολο τιμή — αρετή για τις γυναίκες και αλλιώς για τους άντρες, αφού είναι αυτοί οι τελευταίοι που ως σύζυγοι ή ως τέκνα φέρουν την ευθύνη της προστασίας της τιμής και της αρετής του θηλυκού·

(γ) *Η εικόνα της αγιότητας / της θυσίας / του μαρτυρίου*. Όλες οι παραπάνω εικονοποιήσεις ή αισθητοποιήσεις του έθνους βρίσκουν την ανώτερη και άρα την επιδραστικότερη έκφρασή τους, την ύψιστη *raison d'être*, στην εσωτερική σύνδεσή τους με τον θρησκευτικό λόγο: με την έννοια της αποστολής (*apostolato*), της θυσίας (*sacrificio*) και εντέλει του μαρτυρίου με τη διπλή έννοια: του μαρτυρίου (*martirio*) και της μαρτυρίας (*testimonianza*). Σε όλη τη διάρκεια του Risorgimento οι παραπάνω όροι, όπως και πολλοί ακόμη συναφείς, αποτέλεσαν συστηματικά μετωνυμίες της πολιτικής δράσης και διαρθρωτικούς αρμούς των εννοιολογήσεων του εθνικού λόγου. Είναι κυρίως αυτή η σύνδεση, που εντάσσει την πραγμάτωση του έθνους και τη δημιουργία του εθνικού κράτους στους «σχεδιασμούς της Θείας Πρόνοιας», που «προικίζει» το έθνος με ειδική αποστολή, που συνεπιφέρει την εικόνα της πίστης και του πιστού —αλλά και των αντιθέτων: της προδοσίας και του προδότη—, που ενσταλάζει στους ανθρώπους το ιδεώδες της αποστολής, που οδηγεί εντέλει στη θυσία, αλλά πάνω απ' όλα στην πίστη για την «ιερότητα του έθνους» (*sacralità della nazione*).³⁸ «Οι αγωνιστές που έχουν θυσιαστεί για την υπόθεση [ενν. του έθνους] γίνονται αμέσως “μάρτυρες”, με την έννοια δηλαδή των υποκειμένων που έχουν “μαρτυρήσει”

38 Η φράση αποτελεί τον τίτλο μιας κομβικής ενότητας του *Sublime madre nostra* (σ. 28-37).

με τον θάνατό τους την πολιτική τους “πίστη”· με παρόμοιο τρόπο οι εθνικοί πόλεμοι μεταμορφώνονται σε “ιερούς πολέμους” ή σε “σταυροφορίες”· η πράξη της προπαγάνδας γίνεται “αποστολή”· και η αναγέννηση του έθνους γίνεται “ανάσταση” (αυτή είναι η αυθεντική ετυμολογική έννοια του όρου Risorgimento)).³⁹

«Σε σας, άνδρες γεννημένοι στην Ιταλία», διακήρυττε ο Ματσίνι, «ο Θεός εχάρισε, σχεδόν προνομιακά, την καλύτερα χαραγμένη Πατρίδα στην Ευρώπη. Σε άλλες χώρες, που έχουν πιο ασαφή ή διακοπτόμενα σύνορα, μπορεί να ανακύψουν ζητήματα τα οποία η ειρηνική επιθυμία όλων θα λύσει μια μέρα, αλλά που έχουν κοστίσει και θα κοστίσουν ίσως ακόμη δάκρυα και αίμα. Στη δική σας, όχι. Ο Θεός έθεσε γύρω της όρια υψηλά (sublimi), αδιαμφισβήτητα: από τη μια μεριά, τα πιο ψηλά όρη της Ευρώπης, τις Άλπεις· από την άλλη, τη Θάλασσα, την απέραντη Θάλασσα. [...] Μέχρι εκείνο το σύνορο οι άνθρωποι μιλούν και κατανοούν τη δική σας γλώσσα, πέρα από εκείνο δεν έχετε δικαιώματα. Δικά σας είναι δίχως καμία αμφισβήτηση η Σικελία, η Σαρδηνία, η Κορσική και τα μικρότερα νησιά που βρίσκονται μεταξύ αυτών και της ηπειρωτικής Ιταλίας».⁴⁰ Ο Θεός δίνει την πατρίδα, τον τόπο του έθνους. Και ήταν ακριβώς αυτή η δραστική παρέμβαση του Θεού που έκανε την εικόνα του έθνους ιερή, τον λόγο για το έθνος μια νέα αυθεντία, την ιερότητά του αναμφισβήτητη: «Η μόνη πίστη που έχει επιβιώσει στην Ιταλία», έγραφε ο ρεπουμπλικάνος και ένθερμος ματσινιανός Αουρέλιο Σάφφι, το 1850, παρουσιάζοντας το βιβλίο του Βαννούτσι, «ή, για να το πω καλύτερα,

39 Στο ίδιο, σ. 28-29. Ενδεικτικός είναι ο τίτλος ενός κλασικού έργου του Άττο Βαννούτσι, που κυκλοφόρησε την επομένη της επανάστασης του 1848: *I martiri della libertà italiana dal 1794 al 1848* (Poligrafia italiana, τόμ. 1-3, Λιβόρνο 1849· *Οι μάχες της ιταλικής ελευθερίας από το 1794 έως το 1848*), στον πρόλογο του οποίου διαβάζουμε: «Οι καρποί της ελευθερίας που εμείς αρχίζουμε τώρα να θερίζουμε φυτεύτηκαν και καλλιεργήθηκαν με μακρά βάσανα από τους πατέρες και τους αδελφούς μας. Δεν υπάρχει φυλακή που να μην καταγιάστηκε από την παρουσία και τα βασανιστήρια των πιο γενναίωψυχων ανθρώπων, δεν υπάρχει ξένη γη που να μη γέμισε από εξόριστους, που να μην είδε τις ιταλικές δυστυχίες: στην Ιταλία δεν υπάρχει σπιθαμή γης που να μην ποτίστηκε από το αίμα των Μαρτύρων της Ελευθερίας» (τόμ. 1, σ. 5). Βλ. επίσης: Banti (επιμέλεια), *Nel nome dell'Italia*, ό.π., σ. 169-189.

40 Βλ. το παράθεμα: στο ίδιο, σ. 145.

η πίστη που εκ νέου αναδύθηκε από τα ερείπια των παλιών προλήψεων, είναι η πίστη στη ζωή και στα πεπρωμένα του Έθνους, στην πρόοδο της Ανθρωπότητας, στον Χριστό που ζει μέσα στον λαό και μέσα στις σφοδρές πατριωτικές επιθυμίες· μια πίστη που έχει ομολογηθεί και έχει επισφραγιστεί από το αίμα χιλιάδων μαρτύρων».⁴¹

Από τον ιδιαίτερα επιδραστικό συμφυρμό της θρησκευτικής με την πολιτική γλώσσα του έθνους, ως υπενθυμίσουμε δύο μόνο παραδείγματα απεικόνισης ηρώων του Risorgimento με τους κώδικες της θρησκευτικής εικονογραφίας, η οποία βοηθούσε αποτελεσματικά να μετουσιωθεί η ιστορική πραγματικότητα σε κόσμο λατρείας: τη λιθογραφία που παρουσιάζει τον Γκαριμπάλντι στον τύπο του Χριστού ευλογούντος (1850)⁴² και το έργο του Φραντσέσκο Άγιετς *Οι απόστολοι Ιάκωβος και Φίλιππος ενώ ταξιδεύουν για το κήρυγμά τους* (1825-1827), το οποίο, μέσω των κωδίκων ενός θρησκευτικού πίνακα, παρουσίαζε «στην πραγματικότητα, τα δύο αδέρφια Φιλίππο και Τζιάκομο Τσιάνι, οι οποίοι, λόγω της συμμετοχής τους στις συνωμοσίες του 1821, είχαν καταφύγει στην Ελβετία, τη Γαλλία και την Αγγλία, όπου και επιδίδονταν στα έργα της πατριωτικής αποστολής».⁴³

«Στην ιδεολογία, λοιπόν, του Risorgimento», συνοψίζει ο Μπάντι, «το έθνος είναι μία συγγένεια στερεωμένη με δεσμούς αίματος· συνεπάγεται την αναγκαία διαθεσιμότητα για το μαρτύριο και την αέναη μνημόνευση των μαρτύρων· συνεπάγεται τη δυναμική υπεράσπιση της εθνικής τιμής, ένα χρέος στο οποίο οι άνδρες και οι γυναίκες πρέπει να ανταποκριθούν κατά τρόπο διαφορετικό [ενν. ταιριαστό στο φύλο τους]».⁴⁴

Ας δούμε, τέλος, μια παραδειγματική σύνοψη όλων των παραπάνω. Κατά τα χρόνια 1844-1846, ο Άγιετς επεξεργαζόταν την τρίτη

41 Aurelio Saffi, «Storia di Roma dal giugno 1846 al 9 febbraio 1849», στο: ο ίδιος, *Ricordi e scritti*, τόμ. 2 (1846-1848), Barbèra, Φλωρεντία 1893, σ. 2. Πβ. Banti, *Sublime madre nostra*, ό.π., σ. 31-32.

42 Έργο αγνώστου (1850), το οποίο κυκλοφόρησε ευρέως, παράνομα βέβαια: βλ. εικ. αρ. 14. Πβ. Banti, ό.π., σ. 33-34 (για τις συγχρονικές προσλήψεις του Γκαριμπάλντι ως «αρχηγού νέας θρησκείας») και Lucy Riall, *Garibaldi. Invention of a hero*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν – Λονδίνο 2007, σ. 149-150 και 230-232.

43 Banti, *La nazione del Risorgimento*, ό.π., σ. 172.

44 Banti, «Nazione», στο: Banti κ.ά. (επιμέλεια), *Atlante culturale del Risorgimento*, ό.π., σ. 219.

εκδοχή του έργου του *Οι Σικελικοί εσπερινοί*, το οποίο αντλεί το θέμα του από τη γνωστή εξέγερση της Σικελίας εναντίον των Γάλλων κυριάρχων, που ξέσπασε στο Παλέρμο, το Πάσχα του 1282 (βλ. εικ. αρ. 8).⁴⁵ Το θέμα: Η Σικελία βρισκόταν από το 1268 υπό τον ζυγό του Καρόλου Ανδεγαυού, οι Γάλλοι κυρίαρχοι όμως δεν αρκούσαν στην πολιτική καταπίεση των Σικελών, αλλά επιδίωκαν επιπλέον την ταπείνωσή τους, συνήθως προσβάλλοντας τις γυναίκες τους. Το Πάσχα του 1282, καθώς οι ντόπιοι πηγαίνουν στην εκκλησία, ένας Γάλλος στρατιώτης σταματά μια οικογένεια, ισχυριζόμενος ότι η νεαρή νιόπαντρη γυναίκα, που πηγαίνει στην εκκλησία μαζί με τους δικούς της, κρύβει κάτω από το φόρεμά της ένα μαχαίρι. Δεν είναι αλήθεια βέβαια αυτό, είναι μονάχα μια δικαιολογία ώστε ο στρατιώτης να τη γδύσει δημοσίως, να ακουμπήσει το στήθος της. Ας σημειωθεί εδώ ότι δεν θεωρούνταν καθόλου δύσκολο να προσβάλει κανείς έτσι τους «Ιταλούς», αφού υπήρχε η φήμη ότι, όχι μόνο δεν ήταν καλοί πολεμιστές, αλλά δεν μπορούσαν ούτε την τιμή των γυναικών τους να υπερασπιστούν (βλ. στη συνέχεια, σ. 88). Όμως, στην προκειμένη περίπτωση, ο Γάλλος δεν υπολόγισε σωστά — και ο πίνακας εικονίζει αυτήν ακριβώς τη στιγμή: ο Γάλλος μόλις έχει ξεγυμνώσει το στήθος της γυναίκας, η οποία πέφτει λιπόθυμη από την προσβολή στην αγκαλιά του άντρα της, αλλά την ίδια στιγμή ο αδελφός της τραυματίζει θανάσιμα με το ξίφος του τον Γάλλο, που πέφτει νεκρός μπροστά στα πόδια της γυναίκας· λίγο πιο πίσω, σε δεύτερο επίπεδο, ένας άνθρωπος του λαού καλεί σε βοήθεια το πλήθος, λέγοντας προφανώς τι έχει συμβεί. Η σκηνή ξετυλίγεται εμφανώς κάτω από δύο απολύτως διακριτά θρησκευτικά σύμβολα που υψώνονται στο φόντο (τον σταυρό στο κέντρο και την εκκλησία στο αριστερό άκρο του πίνακα),

45 Οι δύο προηγούμενες εκδοχές χρονολογούνται στο 1822 και το 1835, και οι δύο μετά από παραγγελία ανθρώπων που είχαν διωχθεί για την πατριωτική τους δράση. Το έργο είναι γνωστό και με τον τίτλο: «Η προσβολή της συζύγου του Παλερμιτάνου Ρουτζέρ Μαστράντζελο από τον Γάλλο Ντροέττο και η εκδίκηση διά του θανάτου του». Βλ. Alberto Mario Banti, *L'onore della nazione. Identità sessuali e violenza nel nazionalismo europeo dal XVIII secolo alla Grande Guerra*, Giulio Einaudi editore, Τορίνο 2005, σ. 260-270· Banti – Ginsborg, «Per una nuova storia del Risorgimento», ό.π., σ. XXXIX-XLI. Ας θυμηθούμε, επίσης, τη διάσημη, ομοίτιλη πεντάπρακτη όπερα του Τζουζέππε Βέρντι, η οποία παραστάθηκε στην Ιταλία, πρώτη φορά το 1855.

τα οποία μοιάζει να στεφανώνουν, να προστατεύουν τη σκηνή, να εξαγνίζουν, να αθρώνουν το θανάσιμο χτύπημα του Σικελού: μοιάζει να ευλογούν αφενός την εκδίκηση της προσβεβλημένης τιμής της γυναίκας και αφετέρου την εξέγερση των Σικελών.

Ο πίνακας (όπως και πολλά ακόμα έργα του Άγιετς, και φυσικά όχι μόνο εκείνου) κατέχει ξεχωριστή θέση στη μυθολογία του Risorgimento, καθώς θεωρείται ότι συμπυκνώνει μια σειρά από ρητορικά σύμβολα και εκφραστικούς κώδικες της «γλώσσας του έθνους», όπως αυτή διαμορφωνόταν ακριβώς σε κείνα τα χρόνια.⁴⁶ Συνοπτικά: οι ιταλικοί τόποι και η ιστορία τους προεικονίζουν και προοικονομούν την εθνική ιστορία, αφού ο μεσαιωνικός αγώνας των Σικελών εναντίον των ξένων προβάλλεται όχι μόνο ως το ανάλογο, αλλά ως το προηγούμενο (σε μια αδιάσπαστη αλυσίδα χρόνου) του αγώνα του «ιταλικού έθνους» εναντίον των ξένων στα χρόνια του Risorgimento.⁴⁷ ο πυρήνας του έθνους, αλλά και ο πυρήνας της εξέγερσης εναντίον του ξένου είναι η οικογένεια, μέσω της οποίας η εξέγερση θα μεταδοθεί στο σύνολο της εθνικής κοινότητας· η καταπίεση της οικογένειας/έθνους δεν σημαίνει μόνο στέρηση της ελευθερίας, αλλά (ή ίσως, κυρίως) ηθική προσβολή, προσβολή της τιμής, η οποία εξειδικεύεται ακόμα περισσότερο ως ερωτική/γενετήσια προσβολή· αν η προσβολή αγγίζει ολόκληρη την οικογένεια, επικεντρώνεται στη γυναίκα, αφού το έθνος/πατρίδα είναι γυναίκα/σύζυγος/μητέρα: έτσι, το γυμνωμένο στήθος είναι η ανάγλυφη απόδειξη της ηθικής/ερωτικής προσβολής,

46 Βλ. ενδεικτικά, τι έγραφε ο Ματσίνι για τον Άγιετς, στο *London and Westminster Review*, το 1840: «[...] δεν είναι παγανιστής, καθολικός, εκλεκτικιστής ή υλιστής: είναι ένας μεγάλος ιδεαλιστής Ιταλός ζωγράφος του δέκατου ένατου αιώνα. Είναι ο αρχηγός της Ιστορικής ζωγραφικής σχολής, την οποία είχε ανάγκη η εθνική σκέψη στην Ιταλία». Και αλλού: «Αυτός είναι ο Άγιετς: καλλιτέχνης ολοκληρωμένος, όσο οι καιροί το επιτρέπουν, ο οποίος αφομοιώνει, για να την αναπαραγάγει με σύμβολα, τη σκέψη της εποχής, όπως αυτή σαλεύει, μουνδιασμένη ακόμα, μέσα στο στήθος του έθνους· εναρμονίζει την έννοια με τη μορφή· εξιδανικεύει τις μορφές του δίχως να τις ψευτίζει· δημιουργεί πρωταγωνιστές, όχι τυράννους· προκαλεί να αισθανθούμε πολύ και να σκεφτούμε πολύ» (αναφέρεται στο: Banti, *La nazione del Risorgimento*, ό.π., σ. 107). Βλ. τα κείμενά του που συγκεντρώνονται στο: Giuseppe Mazzini, *La pittura moderna in Italia*, επιμέλεια: Andrea Tugnoli, CLUEB, Μπτόλνια 1993.

47 Ας μη λησμονούμε ότι στη δική μας περίπτωση ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης μιλούσε αντίστοιχα για «ανταλλάξιμες στιγμές» στην ιστορία του έθνους.

της προσβολής του συμβόλου της γυναίκας/μητέρας/πατρίδας, εκείνου που τρέφει τα παιδιά της, εξασφαλίζοντας την αγνότητα της γραμμής, τη συνέχιση της ζωής της οικογένειας/έθνους μέσα στον χρόνο και αντικειμενοποιώντας τον δεσμό που συνέχει τα μέλη της οικογένειας/έθνους· ενώ οι γυναίκες είναι θύματα του ανήθικου ξένου καταπιεστή, οι άνδρες είναι εκείνοι που δρουν, υπερασπιζόμενοι την τιμή της οικογένειας/έθνους· τέλος, ο βαθύς δεσμός της θρησκείας με το έθνος, με τη ζωή και την τιμή του: η ιστορία του έθνους ιεροποιείται υπό τη σκέπη της θρησκείας.

Εν κατακλείδι, οι εκφραστικοί κώδικες της ζωγραφικής, του μελοδράματος, της πεζογραφίας και της ποίησης, ιδίως της τραγωδίας, μέσα στο μεγάλο ρεύμα του ρομαντισμού, ρίχνουν τις ρίζες τους στο βαθύ παρελθόν, έτσι ώστε να καταργηθεί η απόσταση, να γεφυρωθούν τα κενά και να ομογενοποιηθεί, εκ των υστέρων επανοηματοδοτημένος, ο χρόνος, ώστε οι στιγμές να γίνουν «ανταλλάξιμες», ώστε να απεικονίσουν, στην ουσία να πραγματοποιήσουν, το έθνος. Το έθνος του Risorgimento υπάρχει, εφόσον «λέγεται», εφόσον «απεικονίζεται».

Αυτή την ιστορία αφηγείται τούτο το βιβλίο, συνοδεύοντας τον αναγνώστη σε ένα ταξίδι στην ιστορία της περιόδου και στους ιστοριογραφικούς προβληματισμούς που στηρίζουν και νοηματοδοτούν την ερμηνευτική προσέγγιση του συγγραφέα.

Ως προς τη δομή της ελληνικής εκδοχής του βιβλίου. Θεώρησα χρήσιμο να εμπλουτίσω τη μετάφραση με ορισμένα σχόλια και σημειώσεις για πρόσωπα, θέματα, γεγονότα, που είναι κομβικά για την κατανόηση των εξελίξεων και την παρακολούθηση της ανάλυσης του συγγραφέα: όλες οι δικές μου παρεμβάσεις συνοδεύονται από την ένδειξη (Σ.τ.Μ.), ώστε να διακρίνονται από τις σημειώσεις ή τις παραπομπές του συγγραφέα. Για τον ίδιο λόγο, θεώρησα όχι περιττό να συντάξω ένα χρονολόγιο, στο οποίο κατά βάση περιέλαβα γεγονότα που αναπτύσσονται στο κυρίως μέρος του βιβλίου. Το χρονολόγιο καλύπτει ουσιαστικά το χρονικό άνυσμα του βιβλίου, καλύπτει δηλαδή την περίοδο 1796-1861, εκτείνεται όμως ως τη δεκαετία του

1870, για να περιλάβει την ανακήρυξη της Ρώμης σε πρωτεύουσα του Βασιλείου της Ιταλίας (Φεβρουάριος 1871) και τον θάνατο των βασιικών πρωταγωνιστών του Risorgimento, και εντέλει ως το 1886, για να κλείσει με την έκδοση της *Καρδιάς*, του Εντμόντο ντε Αμίτσις, ενός βιβλίου που υπήρξε άτυπα μεν ουσιαστικά δε το εγχειρίδιο της εθνικής κατήχησης των παιδιών στον νέο κόσμο του ιταλικού έθνους, της νέας ιταλικής πατρίδας. Επίσης, η ένταξη στην ελληνική έκδοση μιας επιλογής εικόνων από την απέραντη πινακοθήκη του Risorgimento έχει ως στόχο την οπτικοποίηση ορισμένων από τα θέματα που συζητούνται στο βιβλίο και άρα τη μεγαλύτερη εξοικείωση του αναγνώστη με αυτά.

Τέλος, αποφάσισα να εντάξω στο βιβλίο, ως «Παράρτημα», ένα δημοσίευμα του Μπάντι (κείμενο του 2011), απάντηση στον πολύ γνωστό ηθοποιό Ρομπέρτο Μπενίνι, το οποίο απορρέει αβίαστα από την ιστορική ανάλυση του βιβλίου και μεταφέρει τη συζήτηση στο πολιτικό επίπεδο, καθώς δείχνει ανάγλυφα τις σημερινές πολιτικές και ιδεολογικές απολήξεις του εθνικού λόγου: μέσα από ποιους και πόσους δρόμους, ακόμη σήμερα, η «αθώα» και «υπερήφανη λατρεία» του έθνους, η πρόσληψη του έθνους ως «καθαρής» κοινότητας αίματος, η βίωση της εθνικής ιστορίας ως ιστορίας μαρτύρων και θυσιών στον αγώνα ενάντια στους ξένους, ως ανάγκης προστασίας της εθνικής αποκλειστικότητας, οδηγούν στην ενίσχυση των εθνικιστικών αντανακλαστικών εις βάρος των δημοκρατικών αρχών, εις βάρος της πολιτικής κοινωνίας.

Κλείνοντας αυτές τις γραμμές, θα ήθελα να ευχαριστήσω τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και τη διευθύντριά τους Διονυσία Δασκάλου, για την ένταξη του βιβλίου στο εκδοτικό τους πρόγραμμα, κυρίως όμως την καλή φίλη Ρένα Λυδάκη, επιστημονική επιμελήτρια των ΠΕΚ, για τον πρόθυμο κόπο, τη φιλική διάθεση και τη βαθιά γνώση που αφιέρωσε και σε τούτη την έκδοση. Πολλές ευχαριστίες, τέλος, στην Έρη Αράπογλου, για τον σχεδιασμό του καλαίσθητου εξωφύλλου του βιβλίου.